
עורכת: שרון גבע

השואה: שעת חינוך

עורכת: שרון גבע

השואה: שעת חינוך

**Lessons of the Holocaust:
Humanistic Pedagogical Perspectives**

Editor: Sharon Geva

עורכת הספר: שרון גבע, מכללת סמינר הקיבוצים

הוצאת הקיבוץ המאוחד - סדרת קו אדום: גיורא רוזן (עורך ראשי)

מכון מופ"ת: יהודית שטיימן (עורכת ראשית)

מערכת הסדרה מחשבה חינוכית: נמרוד אלוני, נועם ברוך, אריאלה גדרון,
יהודית וינברגר, אמנון יובל, גיורא רוזן, ציון שורק, יהודית שטיימן,
שרה שמעוני, יולי תמיר

עורכת תוכן ולשון: מיכל קירזנר-אפלבוים

עורכת לשון אחראית: מירב כהן-דר

עורכת גרפית: בלה טאובר

עיצוב הסדרה: דפנה גרייף

תמונת העטיפה: מסע לפולין בהדרכת "מול נבו", תלמידי ותלמידות בית הספר
הדמוקרטי לב השרון באתר אושוויץ-בירקנאו | צילום: ענת בן פזי

מסת"ב: 978-965-02-0834-9

© כל הזכויות שמורות להוצאת הקיבוץ המאוחד, למכון מופ"ת
ולמכללת סמינר הקיבוצים

© כל הזכויות לטקסטים שמורות למחברים ולהוצאות הספרים

תשע"ז 2017

הוצאת הקיבוץ המאוחד: טל' 03-5785810; פקס 03-5785811
www.kibutz-poalim.co.il

מכון מופ"ת: טל' 03-6901406
<http://www.mofet.macam.ac.il>

הדפסה: דפוס חידקל

תוכן העניינים

שרון גבע | מבוא - מורה נבוכים: ללמד את השואה 7

שער ראשון - עבר: הוראת השואה בהיבט היסטורי

נילי קרן | "בין הכיסאות": לימודי השואה בישראל בין החינוך
הפורמלי לחינוך הבלתי פורמלי 17

אלה באואר | משדרים שואה: הטלוויזיה בישראל ביום הזיכרון
לשואה ולגבורה טרם העידן המסחרי 41

אלון גן | "לקח השואה"? מלחמת ששת הימים כמקרה בוחן 66

שער שני - הווה: הוראת השואה כאן ועכשיו

חנוך בן-פזי | הוראת השואה: עדות שלא מדעת 89

לילך ניישטט בורנשטיין | ניצולת השואה כאשת עדות:
בין דיבור בגרמניה לשתיקה בישראל 116

תמי הופמן | תסתכלו עליהם ותראו אותנו: תלמידים
ומפקדי צה"ל נפגשים בפולין 141

טלילה קוש זוהר | סיפורת הדור השני לשואה:
דרכים נוספות אל הזיכרון 166

רינה דודאי | הקוד הכפול: בין עדות היסטורית לעדות פואטית -
דיון בספרו של חורחה סמפרון "הכתיבה או החיים" 187

שער שלישי - עתיד: כיוונים חדשים בהוראת השואה

תמר קטקו חומר למחשבה, חומר למבחן: התגייסות היהודים במלחמת העולם השנייה.....	211
רן אור-נר היעדרם של הרוצחים משיעור היסטוריה: המקרה של מפקחות האס-אס באושוויץ ובברגן-בלזן.....	234
יאיר אורון על חובת הוראת השואה והג'נוסייד כהתמודדות חינוכית עם גזענות.....	256
אייל נווה אפילוג: שואה, צבא ואמונה כתשתית זהותית מסתגרת של החינוך בישראל.....	273
על המחברות והמחברים.....	299

מבוא

מורה נבוכים: ללמד את השואה¹

שרון גבע

בחמישה-עשר בינואר 1961 התקיימה במשרד החינוך והתרבות ישיבה של הוועדה לקביעת חומר הלימוד על השואה והגבורה בבתי הספר. מן הפרוטוקול עולה תחושת דחיפות, מן הסתם בשל אירועי השעה: כשלושה חודשים אחר כך נפתח בירושלים משפטו של אדולף אייכמן, מאורע שהעצים את נוכחותה העזה ממילא של השואה בשיח הציבורי בישראל. עם זאת, החברים והחברות בוועדה ראו את משימתם - לקבוע תכנית לימודים על השואה והגבורה ולהציע פעולות להכשרת מורים להוראת נושא זה - כמשימה ארוכת טווח ולא אד הוק. נקודת המוצא הייתה כי הוראת הנושא היא מלאכה מתמשכת. סמנכ"ל המשרד דאז, ד"ר אברהם ברתנא, קבע כי עיקר העבודה צריכה להיעשות בקרב המורים ועל ידי המורים, וכפי שניסח זאת, דרושה "חרישה פדגוגית חריפה שתעורר עניין בתלמידים"². חברת הוועדה חייקה גרוסמן, שבתקופת השואה הייתה פרטיזנית ולוחמת גטאות ובישראל הייתה פעילת ציבור ופוליטיקאית, העריכה שלבו של הנוער פתוח לנושא, אך "המורים בעצמם במבוכה"³. הכול הסכימו כי נושא השואה יהיה "שזור בתוך לימודי הספרות וההיסטוריה"⁴ ולא יהווה תחום דעת בפני עצמו. נקבע כי יש למנות שתי ועדות לקביעת תכנית לימודים: לבית הספר היסודי ולבית הספר העל-יסודי.⁵ עיון בתכניות של ועדות אלו מלמד

1 תודה לחבריי ולחברותיי לקבוצת המחקר, פרופ' אייל נווה, ד"ר חנוך בן-פזי, ד"ר גדעון אביטל-אפשטיין, ד"ר תמי הופמן וד"ר תמר קטקו, שקראו גרסאות שונות של המבוא והעירו הערות חשובות.

2 משרד החינוך (1961). פרוטוקול ישיבת הוועדה לקביעת חומר הלימוד על השואה והגבורה, 15 בינואר 1961. ירושלים: משרד החינוך. C6/528, הארכיון הציוני המרכזי, עמ' 3.

3 שם.

4 שם: 5.

5 שם.

בין היתר על הסתייגות כללית מקביעת תכנית לימודית כלשהי בנושא השואה לכיתות א'-ב', המלצה להדגיש את הזיקה של תקופת השואה לרקע ההיסטורי הכללי והצגת הקמת מדינת ישראל כפתרון לבעיה היהודית.⁶

למעלה משני דורות חלפו מאז. לא פעם נדמה שהחברה הישראלית אינה זקוקה לחוק כדי לזכור את השואה: הנושא אינו יורד מסדר היום הציבורי, והוא מוזכר שוב ושוב על בסיס יום-יומי. ראש ממשלה נואם, דיפלומט מרכין ראש. המסדר עובר לדום, רמטכ"ל מצדיע. שר חינוך כותב סטטוס, תלמידות ותלמידים בתיכון ניגשים לבגרות. אמנים יוצרים, סטיריקנים בועטים. נערים ונערות משתפים בתמונת סלפי באושוויץ, רשת חברתית מזדעזעת. בינתיים ניצולי וניצולות השואה הולכים לעולמם. דור עבר מאז פורסם בימי האינתיפאדה הראשונה מאמרו המטלטל של פרופ' יהודה אלקנה, "בזכות השכחה"⁷, שקרא למדינת ישראל להביט קדימה אל עתידה. על סף התבגרותו של הדור הרביעי לשואה מעדיפה מדינת ישראל את שירו של אברהם שלונסקי "נדר", מסורה לצו "דְּבַר לֹא לְשִׁכַּח - עַד דּוֹר עֲשִׂירִי"⁸, בלי להשתהות לרגע ולשאול מה מוטל עלינו לא לשכוח, ובעיקר מה על הדור הצעיר ללמוד מזה.

שאלה זו עומדת ברקע המאמרים בקובץ זה, שמחבריהם הם חברים וחברות בקבוצת המחקר בנושא חינוך ושואה במכון לחינוך מתקדם במכללת סמינר הקיבוצים. בכל אחד מן המאמרים עולה תשובה, ישירה או משתמעת, שמניחה כי דרוש חריש פדגוגי חריף, וכי לבו של הדור הצעיר, ובראש ובראשונה לבם של פרחי ההוראה, פתוח לנושא השואה. הטענה העולה מרוב המאמרים היא שהוראת השואה היא פלטפורמה חינוכית לקידום סובלנות, לצמצום גזענות ומעל לכול - לאהבת האדם

6 משרד החינוך (1961). פרוטוקול ועדת המשנה לקביעת חומר הלימודים על השואה והגבורה בבית הספר היסודי. ירושלים: משרד החינוך. C6/528, הארכיון הציוני המרכזי; משרד החינוך (1961). תכנית להוראת נושא השואה והגבורה. ירושלים: משרד החינוך. C6/528, הארכיון הציוני המרכזי.

7 אלקנה, י' (1988, 2 במרץ). בזכות השכחה. הארץ, עמ' 13.

8 שלונסקי, א' (1974). נדר. בתוך נ' גרוס, א' יעז-קסט ור' קלינוב (עורכים), השואה בשירה העברית - מבחר (עמ' 102). ירושלים ותל אביב: יד ושם והקיבוץ המאוחד.

באשר הוא אדם. מטרתנו המשותפת היא לעורר השראה בקרב צוותי החינוך וההוראה, חדשים וותיקים, בכל הזרמים, ולהגיש להם מזון למחשבה בבואם לעסוק בנושא השואה עם תלמידיהם ותלמידותיהם. יחסה של החברה הישראלית לשואה הוא ברומטר יעיל למצב הרוח הכללי בה. כשם שיחסה אל השואה קבע את יחסה אל עצמה ולהפך,⁹ כך נוכחותה של השואה במחשבה ובמעשה החינוכיים בחברה בישראל משפיעה ומושפעת מאתגרים חינוכיים בה בכלל. אלה שונים מאתגרי העבר. אין זה רק מפני שהיה על הדור ההוא לגבש תכנית חינוכית ולהניע את יישומה בחברת מהגרים מתגבשת; אין זה רק מפני שבעבר הספקות באשר להיותה של ישראל מדינה קטנה וצודקת היו רחוקים מהקונצנזוס וגיוס פרשת השואה לביסוס קיומה, בראש ובראשונה בהקשר הביטחוני ובהקשר המדיני, היה כנראה חיוני; אין זה רק מפני שהגברים והנשים שעברו את השואה ובאו לבנות חיים במדינת ישראל, היו במיטב שנותיהם והתערבו בין בני ובנות הארץ. ההבדלים נובעים בין היתר ממידת יכולתו של הדור הצעיר העכשווי להשתהות, יכולת שהולכת ומתנוונת, וכן מהעובדה שנקודת מבטו של דור זה על העולם התהפכה. השתהות היא מרכיב חיוני לעיכול ובהמשך לצמיחה. המעשה החינוכי מחייב נשימה ארוכה: להקשיב - ולא רק לשמוע, לספוג - ולא רק לדמוע, להישיר מבט חקרני, פתוח וסובלני. בנוסף לכך, בשנים האחרונות דומה שעדשת המצלמה, הממשית והמטפורית, מכוונת פנימה, והיא אדישה, סגורה וממהרת. בהשאלה, פעולת ה"סלפי" היא תשליל המעשה החינוכי: הושטת יד אוחזת במצלמה המכוונת אל עצמי מלמעלה למטה, והיעד - סיפוק רגעי באמצעות תיעוד רגע חולף. לכאורה, התוצר נצחי; בפועל - כקצף על פני המים. המעשה החינוכי כרוך בהושטת יד פתוחה ובהתבוננות על העולם בגובה העיניים, תוך התמקדות לא באני אלא במי שאיני, בתום הרהור שלעתים עשוי להימשך פרק חיים ובפועל בכוחו להניע זרמים עמוקים.

העבר, ההווה והעתיד הם שלושת הממדים שהמאמרים בקובץ זה מתכנסים אליהם, ועל כן אלה שלושת שעריו. השער הראשון, **עבר**, כולל

9 שגב, ת' (1991). המיליון השביעי: הישראלים והשואה. ירושלים: כתר, עמ' 8-9.

שלושה מאמרים שעניינם מבט לאחור על החברה הישראלית ותודעת השואה בהקשרים פוליטיים, חברתיים, תרבותיים וחינוכיים, בתחום הדיסציפלינה ההיסטורית. במאמרה "בין הכיסאות": לימודי השואה בישראל בין החינוך הפורמלי לחינוך הבלתי פורמלי מציגה נילי קרן סקירה ביקורתית של תולדות לימודי השואה במדינת ישראל מאז שנות השישים של המאה ה-20 ועד ימינו, תוך בחינת ההתפתחויות המבניות והארגוניות המלמדות על מידת תפקודם של מוזיאונים ומרכזים לתולדות השואה כגופים חינוכיים. היא מראה כיצד מוסדות החינוך הפורמלי ומוסדות החינוך הבלתי פורמלי קיימו ביניהם משחק סכום אפס וקובעת כי מחובתם של המורים והמורות להחזיר את הנושא לידיהם.

מאמרה של אלה באואר, משדרים שואה: הטלוויזיה בישראל ביום הזיכרון לשואה ולגבורה טרם העידן המסחרי, מביא סקירה של שידורי הטלוויזיה הישראלית ביום הזיכרון הלאומי לשואה ולגבורה בעידן החד-ערוצי, משנת 1968 ועד תחילת שנות התשעים של המאה ה-20. סקירה זו מדגימה כיצד הממסד, המחויב להתגייס למשימת עיצוב זיכרון השואה בישראל, לא פסע בדרך קוהרנטית ולמעשה גישש באפלה. היא מלמדת כי השפעתו של הערוץ הבלעדי על עיצוב זיכרון השואה בישראל ועל השינויים שחלו בו הייתה כמעט בלתי מורגשת. יש בכך מסר אופטימי: זה עשוי ללמד כי התחרות של אנשי החינוך עם אמצעי התקשורת, גם וביתר שאת בעידן הרב-ערוצי, אינה בהכרח כרוניקה של הפסד ידוע מראש.

המאמר השלישי בשער זה בוחן את תודעת השואה בארץ בזמן מלחמה. במאמרו "לקח השואה"? מלחמת ששת הימים כמקרה בוחן מסרטט אלון גן תמונה חברתית ופוליטית שבטבורה "לקח השואה" כמושג מפתח בחברה בישראל, שמאפשר לעמוד על מידת האימה שאחזה בציבור בראשית קיץ 1967. עיקרו של לקח זה היה החובה לבצר את חוסנה הצבאי של המדינה במטרה להבטיח ששנית השואה לא תחזור, וביסודו מצוי מושג הקורבנות. הדרכים המגוונות של פרשנות ועיבוד שמציע הכותב למושג זה, דרכים שלא פעם אף סותרות זו את זו, מעלות גם שאלות פדגוגיות. אלו מחלצות תובנות שביסודן תפיסת המושג "לקח השואה" כאמצעי להחלת חינוך דיאלוגי, שעיקרו השאלה הפשוטה: היכן כל זה פוגש אותך?

השער השני כולל חמישה מאמרים שעניינם זירות או סוגיות שקשורות למציאות החברתית והפוליטית בישראל בהווה, בתחומי התרבות, החינוך והספרות. במאמר **הוראת השואה: עדות שלא מדעת** ממשיך **חנוך בן-פזי** את המורים והמורות בכיתה שמלמדים על השואה לעדים ועדות. באמצעות השיח הפילוסופי על מושג העדות הוא מציג את פעולת הוראת השואה כאירוע של מתן עדות שבמהלכו הכיתה חווה חוויה פנימית עמוקה, שמחוללת שינוי תודעתי. התבוננות זו מעמידה מול העוסקים והעוסקות במלאכה תמרור אזהרה המחייב גילוי משנה אחריות וזהירות ובוודאי חשבון נפש מוסרי שמטיל על כתפיהם אחריות מסוג חדש. הכותב מצביע על הפוטנציאל הגלום בקרב צוותי ההוראה והחינוך כמובילי התהליך החינוכי המתגלם בהוראת השואה, ולא כצינור להעברת מידע בנושא.

במאמרה **ניצולת השואה כאשת עדות: בין דיבור בגרמניה לשתיקה בישראל** מתמקדת **לילך ניישטט בורנשטיין** בסיפורה של אישה שעברה את השואה, ואף שהיא "אשת עדות" נמרצת בעיר הולדתה בגרמניה, היא מסרבת בתוקף להעיד בישראל. באמצעות סיפור זה דנה הכותבת במוטיבציה לדבר על השואה ובדחף לשתוק, תוך שהיא מציעה התבוננות שונה באתגרים שעומדים בפני הבאים להעיד על השואה בישראל ובפני אלה שמזמינים אותם לעשות כן.

במאמרה **תסתכלו עליהם ותראו אותנו: תלמידים ומפקדי צה"ל נפגשים בפולין** מתחקה **תמי הופמן** אחר המשמעויות הנקבות של המפגשים היזומים והאקראיים בין משלחות צה"ל למשלחות בתי ספר על אדמת פולין, ומראה כיצד מערכת החינוך הישראלית רותמת, אם מכורח ואם מרצון, את העיסוק בנושא השואה בין כותלי בית הספר להכנת תלמידים לשירות בצה"ל, במיוחד ביחידות קרביות. ניתוח מפגשים אלה מלמד על יכולתם של המורים והמורות להשפיע על עיצוב תודעת השואה בקרב הדור הצעיר ועל מידת היכולת ואף הרצון שלהם להשתחרר מתפקידיהם בתור מלווים במסעות הללו ולהפוך למוביליהם. צבאיות היא נושא מרכזי גם במאמרה של **טלילה קוש זוהר**, סיפורת הדור השני לשואה: **דרכים נוספות אל הזיכרון**. המאמר עוסק בסיפורת הדור השני, המהווה המשך לספרות השואה שנכתבה ונכתבת בידי אלה

שעברו את השואה על בשרם. ספרות זו שולבה באופן טבעי בתכניות להוראת השואה כמקורות אותנטיים על מה שקרה וכטקסטים פואטיים שאפשרו חיבור אל השבר הנורא. הכותבת מראה כיצד סיפורת הדור השני יכולה לשמש כאפיק להתבוננות במציאות העכשווית בישראל בדגש על בעיות שבוערות בה, ובראשן הסכסוך הישראלי-פלסטיני. היא בוחנת את זיכרון השואה כחלק מהמציאות הפוליטית בישראל ברומנים נבחרים שפורסמו מאז אמצע שנות השמונים של המאה ה-20, תוך ניתוב הצבאיות הנוכחת בהם ליצירת דיון חינוכי בדילמות אקטואליות.

במרכז מאמרה של רינה דודאי, הקוד הכפול: בין עדות היסטורית לעדות פואטית, עומד הרומן הכתיבה או החיים מאת הסופר, הקולנוען והמחזאי הספרדי, ניצול השואה, חורחה סמפרון, שבו חרג העד מגבולות השיח ההיסטורי של התיעוד, והוא נע בין שיח זה לבין השיח הספרותי. הכותבת מדגישה את חשיבותו של הקוד הכפול, בין האמת לבדיה, ואת מידת האפקטיביות שלו עבור הדורות הבאים שילמדו על השואה לא מעדות ישירה בעל פה. היא מראה כיצד באמצעות ניתוח יצירה ספרותית זרה עשוי הגבול בין אמת לבדיה להוות יתרון ולא מכשול.

שלושת המאמרים בשער השלישי בקובץ פורצים מסגרות כשפניהם אל העתיד. עניינם הצגת נקודות מבט חדשות והתמקדות בנושאים שמיעטו או ממעטים לדון בהם, בהווה ובעבר, או נושאים שאמנם נדונו, אך מנקודת מבט שונה.

במאמרה חומר למחשבה, חומר למבחן: התגייסות היהודים במלחמת העולם השנייה מציעה תמר קטקו שישה סיפורים על אחיזה בנשק בתקופת השואה. אלה סיפורים שגיבוריהם וגיבורותיהם היהודים לחמו בצבאות בנות הברית, והם מוכרים פחות לתלמידים ולתלמידות במדינת ישראל. מטרת הסיפורים המוצעים להראות לתלמידים כי פרק האחיזה בנשק בתולדות העם היהודי בתקופת השואה לא התרחש רק בגטו או ביער. הכותבת עומדת על הסיבות לדחיקתם של סיפורים אלה לשוליים ובהמשך לשינועם למרכז בשנות התשעים של המאה ה-20 בזכות גל העלייה מברית המועצות לשעבר. היא טוענת ששילובם של הסיפורים הללו בתכנית הלימודים הכרחי לשם שינוי בתודעת השואה, ובראש ובראשונה לשם דחיית התודעה הקורבנית השלטת.

במאמרו היעדרם של הרוצחים משיעור היסטוריה: המקרה של מפקחות האס-אס באושוויץ ובברגן-בלזן מציע רן אור-נר מהלך חינוכי נועז: להעמיד במרכז הדיון הכיתתי את מחוללי הפשע בלי להתבוסס בביצת השמות המיתיים ותוך חשיפה לסיפורים שמלמדים יותר מכול, כהמשגתו של פרימו לוי, כי גם כאן האזור צבוע אפור. הדבר מאפשר למורה לעורר שאלות על אודות המושגים "טוב" ו"רע" ומידת האחריות האישית המוטלת על הפרט, וכן לזמן דיון בנושא ציות להוראה, לצו, לפקודה ואף לחוק.

במאמרו על חובת הוראת השואה והג'נוסייד כהתמודדות חינוכית עם גזענות מציג יאיר אורון את מידת חשיבותו של העיסוק בנושא רצח עם בין כותלי בית הספר, במיוחד לנוכח ההקצנה בעמדות כלפי קבוצות מיעוט בחברה בישראל, ובראשה הכרסום בעקרון השוויון. זאת מתוך הנחה שהיכרות עם גילויים של רצח עם במהלך ההיסטוריה, ובמיוחד במאה ה-20, לא תפחית מחשיבותה של השואה, אלא תעורר מחשבה ותהווה אמצעי חינוכי לצמצום הגזענות.

המאמר החותם את הספר כולו, שואה, צבא ואמונה כתשתית זהותית ומסתגרת של החינוך בישראל, הוא מסה מאת אייל נווה. הכותב מסרטט שלושה נדבכים בחברה הישראלית שמקיימים ביניהם יחסי גומלין ומבנים זהות בדלנית ומסתגרת. זהות זו החליפה את הנרטיב הציוני שחתר למיצובו של העם היהודי ככל עם ועם. המאמר מסתיים בהצעת מודל חינוכי רב-קומתי להבניית תודעת השואה בישראל, שבתשתיתו יצוק ממד כלל-אנושי, כתנאי בסיסי לטיפוח ממד פרטיקולרי.

קובץ מאמרים זה הוא פרי החברותא של קבוצת המחקר בנושא חינוך ושואה במכון לחינוך מתקדם במכללת סמינר הקיבוצים, שהתכנסה לראשונה בסתיו 2012. מפגשי הקבוצה היו מרחב שזימן לחברים ולחברות בה שיח מפרה, משוב הדדי וביקורת בונה, מרחב ששררה בו כל העת תחושת שותפות לדרך, הן בעבודה המחקרית הן בעבודה החינוכית. תודותינו לפרופ' אסתר יוגב, הרקטורית לשעבר של מכללת סמינר הקיבוצים, שליוותה את הקבוצה מיומה הראשון; לנשיאת המכללה פרופ' ציפי ליבמן ולפרופ' נמרוד אלוני, ראש המכון לחינוך מתקדם, על

הבעת האמון ועל התמיכה בפעילותנו. תודה מיוחדת לפרופ' דליה עופר מהאוניברסיטה העברית בירושלים, שלקחה חלק במפגשי הקבוצה, על תמיכתה ועל עצותיה החשובות והמועילות. תודה לפרופ' חנה יבלונקה מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב, לפרופ' יחיעם ויץ מאוניברסיטת חיפה ולד"ר נעמה שי"ק מיד ושם, שהתארחו במפגשי הקבוצה. תודה לד"ר אמנון יובל, ראש החוג להיסטוריה במכללת סמינר הקיבוצים, ולד"ר מאיה קציר על עצותיהם הטובות בשלב העריכה. תודותינו לד"ר יהודית שטיימן, ראש הוצאת הספרים והעורכת הראשית של הוצאת הספרים של מכון מופ"ת, על הערותיה והארותיה ועל היד המכוונת והאוזן הקשבת. תודה לגיורא רוזן, עורך סדרת "קו אדום" בהוצאת הקיבוץ המאוחד, לעורכת הלשונית מיכל קירזנר-אפלבוים על עבודתה המדויקת והקשובה על כל מאמר ומאמר בקובץ, למירב כהן-דר על תרומתה לשלבים האחרונים של העבודה על הספר, לבלה טאובר על העריכה הגרפית ולחני שושתרי, רכזת הוצאת מופ"ת.

ספר זה מוקדש למורות ולמורים, למחנכות ולמחנכים בישראל מכל תחומי הדעת, שאינם חוששים להמריץ את תלמידותיהן ואת תלמידיהם להטיל ספק בריא, לעורר דיון ולפתח חשיבה ביקורתית - בעבר, בהווה ובעתיד.